

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica X (2016)

ISSN 2084-5456

DOI 10.24917/20845456.10.10

Joanna Kudełko

Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków, Polska

Centra wzrostu w regionie podkarpackim w latach 1980–2014

Streszczenie

Procesy rynkowe w warunkach konkurencji powodują, że rozwój poszczególnych obszarów odbywa się z różną intensywnością. Siły rynkowe oddziałują w kierunku koncentracji procesów rozwojowych w najbardziej atrakcyjnych miejscach, co powoduje zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w przestrzeni.

Celem artykułu jest analiza przemian strukturalnych centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego, które stanowią różnej skali ośrodki aktywności gospodarczej regionu, od centrum o znaczeniu regionalnym po małe jednostki mające znaczenie lokalne. Dokonana analiza odzwierciedla kształtowanie się potencjału, funkcji i przestrzennego rozmieszczenia centrów wzrostu w latach 1980–2014.

W analizowanych latach zmniejsza się liczba centrów oraz zatrudnionych w nich osób. Zmniejsza się rola centrów pełniących funkcje przemysłowe. Jednocześnie rośnie znaczenie jednostek o funkcjach usługowych. W strukturze przestrzennej regionu podkarpackiego zauważalne są postępujące procesy koncentracji działalności gospodarczej w jego centralnym mieście Rzeszowie. Jednocześnie tracą na znaczeniu miasta tworzące strefę zewnętrzną.

Growth Centers in the Podkarpackie Region in the years 1980–2014

Abstract

Market processes, in competitive conditions, cause the development of particular areas with different intensity. Market forces interact in the direction of the concentration of development processes in the most attractive locations, which results in disparities in socio-economic development in the area.

The aim of this article is to analyze the structural changes of socio-economic growth centers of Podkarpackie Voivodeship which are different scale centres of economic activity of the region, from the centres of regional importance to small units having local significance. The analysis reflects the development of the potential, functions and the spatial distribution of growth centres in the years 1980–2014.

In the analyzed period reduces the number of centers the number of employed people in them. The importance of centres of industrial development is on the decline. Correspondingly, the importance of centres with a developing services sector is increasing. The spatial structure of the Podkarpackie region are noticeable progressive processes of concentration of economic activity in the central city of Rzeszow.

Słowa kluczowe: centra wzrostu; funkcje miast; region podkarpacki; rozwój regionalny

Key words: functions of cities; growth centers; Podkarpacki region; regional development

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Kudełko, J. (2016). Centra wzrostu w regionie podkarpackim w latach 1980–2014. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*. DOI 10.24917/20845456.10.10

Wprowadzenie

Cechą aktywności gospodarczej jest jej zróżnicowanie w przestrzeni, co jest przyczyną kumulacji zjawisk gospodarczych na wybranych obszarach (Korenik, Słodczyk, 2005: 49). Regionalizacja na poziomie NUTS 2, jaka jest powszechnie stosowana w analizach i działaniach podejmowanych w ramach prowadzonej polityki, nie wykazuje zróżnicowań wewnętrznych, niekiedy bardzo istotnych. Dlatego też istnieje potrzeba „zejścia w dół” w badaniach regionalnych, tj. na niższe szczeble agregacji (Kosiedowski, 2008). Jednostkami terytorialnymi, które najsilniej włączają się w globalną walkę konkurencyjną są duże miasta, stanowiące centra życia naukowego, akademickiego, a jednocześnie będące siedzibami instytucji finansowych i wyspecjalizowanych usług.

W wyniku koncentracji lokalizacji różnorodnych podmiotów gospodarczych i instytucji rozwijają się różnej skali centra aktywności regionalnej. W literaturze przedmiotu takie jednostki określa się mianem centrów lub biegunów wzrostu (Grzeszczak, 1999; Kudełko, 2008; Sobala-Gwosdz, 2005). Centra wzrostu społeczno-gospodarczego stanowią podstawowe konstrukcje przestrzenne regionu, a przez powiązania funkcjonalne ze swoim zapleczem wpływają na przekształcenia układów wewnątrzregionalnych, ponadlokalnych i lokalnych.

Celem artykułu jest analiza przemian strukturalnych centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego, które stanowią różnej skali ośrodki aktywności gospodarczej regionu, od centrum o znaczeniu regionalnym po małe jednostki mające znaczenie lokalne.

Dokonana analiza zmian strukturalnych centrów wzrostu województwa podkarpackiego odzwierciedla kształtowanie się ich potencjału, funkcji i przestrzennego rozmieszczenia w latach 1980–2014, a więc obejmuje ona ostatnie lata gospodarki centralnie sterowanej, lata transformacji gospodarczej oraz gospodarki rynkowej.

Przemiany potencjału i funkcji centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego

Za centra wzrostu społeczno-gospodarczego uznano miasta i gminy, które skupiają ponad 1 tys. pracujących w zajęciach pozarolniczych. Wyróżniono kilka grup centrów, różniących się pod względem wielkości, począwszy od centrum regionalnego po małe jednostki mające znaczenie lokalne.

Charakter i znaczenie centrów wzrostu związane jest z pełnionymi przez nie funkcjami, wykształconymi w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego. Poszczególne centra wzrostu pełnią różnorodne funkcje, które związane są przede wszystkim z ich bazą ekonomiczną i określonym rodzajem działalności gospodarczej prowadzonej na ich terenie.

Wyznacznikiem funkcji pełnionych przez poszczególne centra jest struktura zatrudnienia istniejąca na ich terenie. Jako podstawowe kryterium do ich określenia służy udział pracujących w poszczególnych sekcjach gospodarki narodowej (Dziewoński, 1971; Kudełko, 2008). W podjętych badaniach, w wyznaczaniu typów funkcjonalnych centrów, zaproponowano klasyfikację uwzględniającą procentowy udział pracujących w przemyśle i budownictwie oraz udział pracujących w usługowych działach gospodarki narodowej. Klasyfikacja taka umożliwiła porównanie wpływu procesów industrializacji i urbanizacji na rozwój poszczególnych jednostek. W świetle przyjętych kryteriów wyróżniono cztery kategorie funkcjonalne centrów wzrostu: centra przemysłowe, przemysłowo-usługowe, usługowo-przemysłowe i usługowe. Jako centra przemysłowe uznano jednostki, w których strukturze zatrudnienia przemysł i budownictwo mają udział powyżej 60%, centra usługowe natomiast charakteryzują się dominacją pracujących w działach usługowych (ponad 60%). W centrach przemysłowo-usługowych udział przemysłu i budownictwa nie jest aż tak wysoki, ale zatrudnienie w przemyśle i budownictwie jest zdecydowanie większe niż w usługach. Z kolei w centrach usługowo-przemysłowych relacja ta jest odwrotna.

Centra wzrostu społeczno-gospodarczego mają dominujące znaczenie dla rozwoju województwa podkarpackiego, gdyż skupiają przeważającą część jego potencjału, zobrazowaną przez liczbę pracujących w zajęciach pozarolniczych. Proces ich rozwoju i przekształceń strukturalnych przebiegał ze zmiennym natężeniem w różnych okresach.

Centra wzrostu w ostatnich latach gospodarki centralnie sterowanej

Pierwszy analizowany okres obejmuje lata 1980–1988, czyli ostatnie lata gospodarki centralnie sterowanej.

Realizowana w okresie gospodarki centralnie sterowanej doktryna gospodarcza zakładała rozwój kraju w oparciu o procesy industrializacji, co przyspieszało rozwój przedsiębiorstw przemysłowych i miast, w których były zlokalizowane. Przemysł traktowany był jako główna siła napędowa do zaspokojenia potrzeb społecznych ludności. Działania dotyczące odbudowy i modernizacji istniejących zakładów przemysłowych oraz nowych lokalizacji podejmowane były w myśl zasady aktywizacji gospodarczej terenów ekonomicznie zaniedbanych, w celu wyrównania dysproporcji przestrzennych w zakresie rozmieszczenia sił wytwórczych. Rozwój przemysłu, zwłaszcza ciężkiego i wydobywczego, dokonywał się kosztem innych działów i sekcji gospodarki.

Na obszarze obecnego województwa podkarpackiego widoczna była dominacja działów i sekcji przemysłowych. W regionie tym rozwijały jednostki gospodarcze, powstałe jeszcze dużo wcześniej, w okresie tworzenia Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) w latach 30. XX w., tj. m.in.: huta i elektrownia w Stalowej Woli, elektrownie wodne w Rożnowie i Myczkowcach, Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego Państwowych Zakładów Lotniczych w Rzeszowie, Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego w Mielcu, fabryka sztucznego kauczuku i opon samochodowych w Dębicy, fabryka farb i lakierów w Dębicy, fabryka celulozy w Niedomicach, zakłady chemiczne w Pustkowie. W późniejszych latach podejmowano także inwestycje przemysłu obronnego wynikające z ówczesnej międzynarodowej sytuacji politycznej. Nastąpił

dalszy rozwój Stalowej Woli, Rzeszowa i Mielca. Przystąpiono również do zagospodarowywania odkrytych w 1951 r. geologicznych złóż siarki rodzimej w okolicach Tarnobrzega, czego efektem stało się powstanie Tarnobrzесьkiego Zagłębia Siarkowego. Przystąpiono także do eksploatacji gazu w okolicy Lubaczowa i Przemyśla.

Ważną konsekwencją dla rozwoju województwa podkarpackiego, a zwłaszcza jego stolicy Rzeszowa, była powojenna zmiana granic państwa polskiego, w wyniku której Polska straciła duże obszary na wschodzie. Obecne województwo podkarpackie zostało odcięte granicą od Lwowa, ważnego ośrodka dla stymulowania rozwoju tego obszaru. Pojawił się zatem bodziec do rozwoju stolicy regionu południowo-wschodniego – Rzeszowa (Zarycki, 2011: 98–99).

W ostatnich latach gospodarki centralnie sterowanej następował wzrost potencjału centrów wzrostu obecnego województwa podkarpackiego. W latach 1980–1988 ich liczba zwiększyła się z 54 do 60 (tab. 1). Natomiast łączna liczba pracujących w nich osób wzrosła z 460,6 tys. do 483,2 tys., tj. o 4,9% (tab. 1).

Tab. 1. Przemiany potencjału społeczno-gospodarczego centrów wzrostu województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

Liczba centrów						
Liczba pracujących w centrach (w tys.)	1980	1988	1991	2000	2010	2014
1–2	21	26	18	18	22	21
2–5	16	15	16	14	14	10
5–10	7	9	3	3	4	3
10–20	1	1	2	5	5	6
20–50	8	8	7	4	4	2
50–100	1	1	1	1	1	1
Ogółem	54	60	47	45	50	43
Liczba pracujących w centrach						
Liczba pracujących w centrach (w tys.)	1980	1988	1991	2000	2010	2014
1–2	28 806	34 455	22 553	24 630	29 377	27 765
2–5	56 334	50 052	53 359	45 001	43 561	38 061
5–10	48 952	62 107	23 742	21 680	25 082	18 972
10–20	19 515	19 814	32 518	75 206	74 625	94 566
20–50	221 366	227 948	167 769	90 448	95 201	51 277
50–100	85 677	88 866	71 720	70 580	80 429	83 241
Ogółem	460 650	483 242	371 661	327 545	348 275	313 882
Struktura pracujących w centrach (w %)						
Liczba pracujących w centrach (w tys.)	1980	1988	1991	2000	2010	2014
1–2	6,3	7,1	6,1	7,5	8,4	8,8
2–5	12,2	10,3	14,4	13,7	12,5	12,1
5–10	10,6	12,9	6,4	6,6	7,2	6,0
10–20	4,2	4,1	8,7	23,1	21,4	30,1
20–50	48,1	47,2	45,1	27,6	27,3	16,3
50–100	18,6	18,4	19,3	21,5	23,1	26,5
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych województwa podkarpackiego, rzeszowskiego, tarnobrzесьkiego, tarnowskiego, krośnieńskiego, przemyskiego, różne lata

Dominującą rolę w regionie odgrywała jego stolica – miasto Rzeszów, w którym zatrudnienie w latach 1980–1988 zwiększyło się z 85,7 tys. do 88,9 tys. osób, tj. o 3,7%. Udział stolicy w strukturze pracujących wszystkich wyróżnionych centrów utrzymywał się na poziomie ok. 18,5%.

W grupie dużych miast, skupiających od 20 do 50 tys. pracujących znajdowały się: Stalowa Wola, Krosno, Mielec, Przemyśl, Dębica, Tarnobrzeg, Sanok i Jasło. W omawianym okresie liczba pracujących w nich zwiększyła się nieznacznie z 221,4 tys. do 227,9 tys., czyli o 3%. Wyróżnione jednostki miały decydujące znaczenie w strukturze wszystkich centrów, ich udział utrzymywał się na poziomie 48,1% w 1980 r. i nieznacznie spadł do 47,2% w 1988 r.

Pozostałe grupy centrów skupiały jednostki o znacznie słabszym potencjale społeczno-gospodarczym i odgrywały znacznie mniejszą rolę w strukturze regionu. Wśród nich najliczniejsza była grupa najmniejszych centrów, skupiających od 1 do 2 tys. pracujących. Ich liczba w analizowanym okresie zwiększyła się z 21 do 26. Ich udział w strukturze pracujących był niewielki, choć zwiększył się nieco z poziomu 6,3% do 7,1%.

W 1980 r. zdecydowanie przeważały jednostki opierające swój rozwój głównie na działach i sekcjach przemysłowych. Liczba centrów, w których dominowała działalność przemysłowa (przemysłowych i przemysłowo-usługowych) wynosiła 40 (tab. 2). W strukturze zatrudnienia stanowiły one 88,3%, skupiając 406,7 tys. pracujących. Oznacza to, że obszar obecnego województwa podkarpackiego znajdował się w tamtym czasie w fazie industrialnego rozwoju, w której preferowany był rozwój przemysłu, przy jednoczesnym poważnym zaniedbaniu rozwoju usług. W okresie do 1988 r. udział tego typu jednostek zmniejszył się, ale przemysł nadal dominował w potencjale centrów regionu. Liczba centrów przemysłowych wynosiła 33, a ich udział w strukturze pracujących nadal był większościowy i wynosił 61,5%.

Równoległe stopniowo zwiększało się znaczenie procesów urbanizacyjnych, związanych z rozwojem miast i usług w nich. Było to wynikiem wykształcenia się dużej dysharmonii między rozwojem przemysłu a usługowych działów gospodarki narodowej. W centrach przemysłowych brak rozwoju usług i infrastruktury społecznej stanowił często, szczególnie na terenach intensywnie uprzemysławianych, podstawową barierę do dalszego rozwoju industrialnego wielu miast (Fajferek, Zióło, 1983). W latach 1980–1988 udział centrów o funkcjach usługowych i usługowo-przemysłowych zwiększył się z 11,7% do 38,5%. Liczba takich jednostek wzrosła od 14 do 27, a zatrudnienie w nich od 53,9 tys. osób do 186,1 tys. osób.

Tab. 2. Przemiany struktury funkcjonalnej centrów wzrostu województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

Funkcje	Liczba centrów					
	1980	1988	1991	2000	2010	2014
P	27	16	15	10	12	11
P-U	13	17	14	9	5	6
U-P	7	7	2	8	11	10
U	7	20	16	18	22	16
Ogółem	54	60	47	45	50	43

Liczba pracujących w centrach						
Funkcje	1980	1988	1991	2000	2010	2014
P	237 378	111 304	106 022	39 566	46 357	61 666
P-U	169 372	185 799	132 645	94 339	33 021	40 079
U-P	39 593	102 424	72 977	34 315	103 116	72 760
U	14 307	83 715	60 017	159 325	165 781	139 377
Ogółem	460 650	483 242	371 661	327 545	348 275	313 882
Struktura pracujących w centrach (w %)						
Funkcje	1980	1988	1991	2000	2010	2014
P	51,5	23,1	28,5	12,1	13,3	19,6
P-U	36,8	38,4	35,7	28,8	9,5	12,8
U-P	8,6	21,2	19,6	10,5	29,6	23,2
U	3,1	17,3	16,1	48,6	47,6	44,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

P – przemysłowe, P-U – przemysłowo-usługowe, U-P – usługowo-przemysłowe, U – usługowe

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych województwa podkarpackiego, rzeszowskiego, tarnobrzeskiego, tarnowskiego, krośnieńskiego, przemyskiego, różne lata

Centra wzrostu w okresie transformacji systemowej

W latach transformacji systemowej wiele przedsiębiorstw przeżywało duże trudności, wiążące się z koniecznością dostosowania się do wymogów gospodarki rynkowej. Zmiany polityczne w Polsce i na świecie oraz zlikwidowanie militarnego Układu Warszawskiego konkurującego z NATO, spowodowały znaczne zmniejszenie zapotrzebowania na wyroby przemysłu obronnego. W okresie tym nastąpił wyraźny spadek produkcji przemysłowej. Nastąpiła utrata znaczenia wielu ośrodków przemysłowych, wykreowanych w czasie rozwoju COP i w całym okresie powojennym. Procesy restrukturyzacyjne okazały się szczególnie trudne dla przemysłu odznaczającego się brakiem wyposażenia w nowoczesne technologie.

W pierwszych latach transformacji systemowej w Polsce polityka regionalna została w drastyczny sposób ograniczona. Wynikało to z przyjętego liberalnego podejścia do modelu rozwoju regionalnego. Ponadto, problemy związane z procesami transformacji skłoniły władze do koncentrowania działań przede wszystkim na przebudowie ustroju społeczno-ekonomicznego i łagodzeniu związanych z tym problemów, głównie zwalczaniu inflacji. Przy bardzo ograniczonym instrumentarium finansowym politykę regionalną sprowadzono do minimum, podejmując jedynie doraźne działania, eliminujące negatywne skutki restrukturyzacji na obszarach uprzemysłowionych, polegające głównie na zwalczaniu zwiększającego się bezrobocia.

Wśród głównych przyczyn zapaści polityki regionalnej w tym okresie wymienia się: ograniczenia budżetowe i kredytowe, brak polityki strukturalnej, wadliwe założenia i sposoby prowadzenia prywatyzacji, brak środków na aktywne formy zwalczania bezrobocia, niedostateczną skalę oferowanych dóbr i usług publicznych, zbyt duże stopy procentowe, brak instytucji finansowych i banków regionalnych i komunalnych oraz brak wydzielonego funduszu o orientacji regionalnej (Winiarski, 2003).

W przełomowym okresie transformacji gospodarki w kierunku gospodarki rynkowej nastąpił wyraźny spadek potencjału centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego. W stosunku do 1988 r. w roku 1991, a więc w fazie przełomu systemowego, liczba centrów wzrostu zmniejszyła się z 60 do 47. Utrata potencjału zauważalna była także w liczbie pracujących. W tym okresie nastąpił spadek zatrudnienia z centrów do poziomu 371,7 tys., czyli aż o 23%. Trend spadkowy utrzymywał się także w kolejnych latach transformacji, aż do roku 2000.

W latach 1988–2000 nastąpił dość poważny spadek potencjału społeczno-gospodarczego centrów, wyrażający się zmniejszeniem ich liczby oraz wielkości pracujących. W tym okresie na terenie województwa liczba centrów zmniejszyła się z 60 do 45, a liczba pracujących w nich spadła z 483,2 tys. osób do 327,5 tys. osób, tj. o 32,2%.

W okresie transformacji następowały przemiany funkcjonalne centrów, w kierunku zarysowującym się już wcześniej. Znaczenie jednostek o charakterze przemysłowym stopniowo malało. W latach 1988–2000 liczba centrów przemysłowych i przemysłowo-usługowych zmniejszyła się z 33 do 19, a liczba pracujących w nich spadła z 297,1 tys. osób do 133,9 tys. osób, tj. o 54,9%. Udział tej grupy centrów zmniejszył się z 61,5% do 40,9%. Równocześnie udział centrów usługowych i usługowo-przemysłowych zwiększył się z 38,5% do 59,1%. Jednak ich liczba zmniejszyła się z 27 do 26, a zatrudnienie w nich wzrosło nieznacznie z 186,1 tys. osób do 193,6 tys. osób, czyli o 4,0%. Oznacza to, że wzrost udziału centrów o charakterze usługowym w ogólnym potencjale centrów nie wynikał z rozwoju sekcji usługowych, ale raczej z upadku sektorów przemysłowych.

Centra wzrostu w latach 2000–2014

Po początkowych latach transformacji, charakteryzujących się chaotycznymi działaniami w dziedzinie polityki regionalnej, nastąpiło ponowne zainteresowanie tą dziedziną interwencji publicznej. Podstawową przesłanką podjęcia aktywnej polityki regionalnej w Polsce była konieczność dostosowania się w tej kwestii do reguł obowiązujących w krajach Unii Europejskiej. Wraz z podjęciem starań o wejście do Unii Europejskiej, Polska musiała podjąć wiele działań dostosowawczych, w tym także obejmujących formalno-prawne aspekty prowadzenia polityki regionalnej, co spowodowało wzrost zainteresowania problematyką polityki rozwoju regionalnego oraz powrót do planowania rozwoju na szczeblu regionalnym. Od maja 2004 r. Polska stała się członkiem Unii Europejskiej, co dało jej możliwość korzystania z instrumentów finansowych, współfinansujących realizowane inwestycje. Było to jednym z głównych powodów ożywienia aktywności gospodarczej w centrach wzrostu regionu podkarpackiego. Obecnie wśród głównych priorytetów polityki spójności Unii Europejskiej, przyjętych także w polskich krajowych i regionalnych dokumentach programowych, jest wspieranie innowacyjności regionów oraz rozwój ich potencjałów endogenicznych poprzez stymulowanie „inteligentnych specjalizacji”. Każde terytorium, w oparciu o specyficzne i unikatowe dla niego potencjały, powinno wyznaczyć obszary o najwyższym potencjale rozwojowym, w których ma szansę na tworzenie innowacyjności.

W ostatnich kilkunastu latach obserwuje się zmienne tendencje w rozwoju centrów wzrostu województwa podkarpackiego. W latach 2000–2010 zauważalny był wzrost ich potencjału. W tym okresie liczba centrów zwiększyła się z 45 do 50, a zatrudnienie w nich wzrosło z 327,5 tys. osób do 348,2 tys. osób, czyli o 6,3%. Jednak w ostatnim roku, dla którego dostępne są dane statystycznie (2014), widać pewne osłabienie w stosunku do roku 2010. Liczba centrów spadła do 43, a zatrudnienie zmniejszyło się do 313,9 tys. osób, czyli o 9,9%.

W latach 2000–2010 następowały procesy urbanizacji, przejawiające się wzrostem udziału centrów o specyfice usługowej. Liczba takich jednostek (usługowych i usługowo-przemysłowych) wzrosła z 26 do 33, a liczba osób pracujących w nich zwiększyła się z 193,6 tys. do 268,9 tys., tj. o 38,9%. Zaś ich udział w strukturze zatrudnionych w centrach regionu zmienił się z 59,1% do 77,2%. Równocześnie zmniejszyło się znaczenie centrów opierających swój potencjał głównie na działalności przemysłowej (przemysłowych i przemysłowo-usługowych). Ich liczba spadała z 19 do 17, a zatrudnienie z 133,9 tys. do 79,4 tys., czyli o 40,7%. Natomiast udział w strukturze pracujących w centrach zmniejszył się z 40,9% do 22,8%.

Tendencja malejącego znaczenia procesów industrializacji na rzecz wzrostu sektorów usługowych została zachwiana w ostatnich czterech latach analizy. W 2014 r. w porównaniu z 2000 r. zauważa się wzrost znaczenia centrów o charakterze przemysłowym. Wprawdzie ich liczba pozostała niezmienną, ale wzrosła liczba pracujących w nich do 101,7 tys. osób, tj. o 21,1% oraz udział w strukturze pracujących w centrach do 32,4%. Odpowiednio utraciły na znaczeniu centra o specyfice usługowej, których liczba spadła do 26, a zatrudnienie zmniejszyło się do 212,1 tys. osób, tzn. o 21,1%. Tym samym ich udział w strukturze centrów zmalał do 67,6%. Cztery lata analizy, to jednak za mało, by formułować wnioski, że w województwie podkarpackim nastąpiła ponowna intensyfikacja procesów industrializacji. Bardziej wiarygodne wnioski będzie można formułować za kolejne kilka lat.

Przemiany potencjału i funkcji centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

Przeprowadzona analiza rozwoju centrów wzrostu społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego wykazała, że w latach 1980–2014 następowały bardzo wyraźne zmiany w potencjale i strukturze funkcjonalnej centrów wzrostu w tym województwie.

W ciągu analizowanych trzydziestu czterech lat nastąpił spadek potencjału centrów wzrostu. Ich liczba została ograniczona z 54 do 43, a zatrudnienie w tych jednostkach zmniejszyło się z 460,6 tys. osób do 313,9 tys. osób, tj. o 31,8%.

W województwie dominujące znaczenie odgrywa jego stolica – Rzeszów. Zgodnie z ogólną tendencją liczba pracujących w Rzeszowie zmniejszyła się nieznacznie w latach 1980–2014 z 85,7 tys. osób do 83,2 tys. osób, tj. o 2,9%, ale równocześnie udział Rzeszowa w strukturze wszystkich wyróżnionych centrów województwa w całym analizowanym okresie systematycznie wzrastał, z 18,6% do 26,5%. Świadczy to o dokonujących się procesach koncentracji w dominującym mieście w regionie. Oznacza to, że miasto to rozwijało się dynamiczniej niż pozostałe jednostki na terenie województwa, przyczyniając się do pogłębiania się procesów polaryzacyjnych.

Jednocześnie można zaobserwować zmniejszanie się znaczenia centrów liczących od 20–50 tys. pracujących. Do tej grupy miast w 1980 r. zaliczały się: Stalowa Wola, Krosno, Mielec, Przemyśl, Dębica, Tarnobrzeg, Sanok i Jasło. Jednak w wyniku spadku zatrudnienia większość z nich przesunęła się do grupy o mniejszym potencjale społeczno-gospodarczym. W grupie tej pozostał jedynie Mielec i Krosno. W wyniku tego liczba pracujących w centrach skupiających od 20 do 50 tys. pracujących zmniejszyła się w analizowanym okresie z 221,4 tys. osób do 51,8 tys. osób, to znaczy o 76,6%, a ich udział w strukturze pracujących w centrach zmalał z 48,1% do 16,3%. W związku z tym w strukturze regionu większe znaczenie osiągnęły mniejsze jednostki, skupiające od 10 do 20 tys. pracujących. Łączna liczba pracujących w nich wzrosła z 19,5 tys. do 94,6 tys. (o 385,1%), a udział w strukturze centrów regionu zmienił się z 4,2% do 30,1%. Do grupy tej w 2014 r. należały wspomniane miasta, w których spadek zatrudnienia spowodował przesunięcie z poprzedniej grupy, tj: Stalowa Wola, Przemyśl, Sanok, Jasło, Dębica a także Jarosław (natomiast zatrudnienie w Tarnobrzegu w zajęciach pozarolniczych spadło poniżej 10 tys. osób, przesuając to miasto do jeszcze niższej grupy).

Omówione dotychczas miasta stanowią podstawową konstrukcję przestrzenną województwa podkarpackiego. Razem (9 miast) koncentrowały dominującą część potencjału pracujących, tj. 66,7% w 1980 r. i 72,9% w 2014 r.

W analizowanym okresie w województwie podkarpackim nastąpiły widoczne przemiany w strukturze funkcjonalnej centrów wzrostu. Zdecydowanie wzrosła rola jednostek, których rozwój dokonuje się w oparciu o usługowe sekcje gospodarki. Równocześnie zmniejszyło się znaczenie centrów o charakterze przemysłowym. Liczba centrów usługowych i usługowo-przemysłowych zwiększyła się z 14 do 26. Wzmocnił się również ich potencjał społeczno-gospodarczy, czego wyrazem jest rosnąca liczba pracujących, z 53,9 tys. do 212,1 tys. osób. W konsekwencji udział pracujących w centrach o charakterze usługowym w ogólnej liczbie pracujących w centrach zwiększył się z 11,7% do 67,6%. Z kolei odmienną tendencją przemian charakteryzowały się centra, które swój rozwój opierały na działalności przemysłowej. Liczba centrów przemysłowych i przemysłowo-usługowych zmniejszyła się z 40 do 17, a liczba pracujących w nich spadła z 406,8 tys. do 101,7 tys. W efekcie udział pracujących w tej grupie centrów w ogólnej liczbie pracujących zmniejszył się z 88,3% do 32,4%.

Interpretacja zaznaczających się zmian nie jest jednoznaczna. Można uznać, że funkcje centrów zmieniają się w zależności od etapu ich rozwoju społeczno-gospodarczego i szybkości przechodzenia z fazy industrialnej do fazy postindustrialnej, dla której charakterystyczne jest zmniejszanie się udziału przemysłu w gospodarce narodowej na rzecz zwiększania się roli działów usługowych. Zaobserwowane tendencje mogą jednak świadczyć nie tylko o przejściu do kolejnej fazy rozwoju, ale też o pogarszającej się kondycji przedsiębiorstw przemysłowych. Wraz ze zmniejszeniem się potencjału przemysłowego, zmniejsza się rola miast, które tradycyjnie zawdzięczały swój rozwój ulokowanym w nich przedsiębiorstwom przemysłowym. W tym kontekście, ważne jest, aby inne rodzaje podejmowanej w tych miastach działalności mogły zrekompensować spadek zatrudnienia w przemyśle i stanowić podstawę do rozwoju oraz osiągania dochodów ludności. Dobrym kierunkiem byłyby ponowny rozkwit miast o tradycjach przemysłowych. Kolejne lata pokażą, czy taka tendencja, zaobserwowana w ostatnich kilku latach okaże się trwałą.

Potencjał przedsiębiorstw przemysłowych w regionie oraz tradycje przemysłowe są niewątpliwie jego silną stroną. Rozwój przedsiębiorstw zajmujących się produkcją przemysłową może być dobrym kierunkiem dla zwiększenia konkurencyjności regionu. Województwo odznacza się pozytywnie w zakresie produkcji wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych (13,4% produkcji sprzedanej przemysłu regionu), produkcji pojazdów samochodowych, przyczep i naczep (11,2%), produkcji wyrobów z metali (10,5%), produkcji chemikaliów i wyrobów chemicznych (8,3%) i produkcji wyrobów z drewna (6,7%). Przedsiębiorstwa regionu wytwarzają 9,3% krajowej produkcji tworzyw sztucznych oraz 16,7% produkcji okien, drzwi, ościeżnic i progów z drewna (Rocznik statystyczny..., 2015). Należy też nadmienić, że województwo podkarpackie wyróżnia się pozytywnie na tle kraju pod względem udziału przedsiębiorstw innowacyjnych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw a także pod względem udziału przedsiębiorstw przemysłowych, które wprowadzają innowacje oraz ich udziału w ogólnej wartości nakładów na B+R (Kudętko, 2013: 168–170).

Przemiany struktury przestrzennej centrów wzrostu województwa podkarpackiego

W rozmieszczeniu centrów wzrostu w przestrzeni regionu podkarpackiego można zaobserwować pewne prawidłowości.

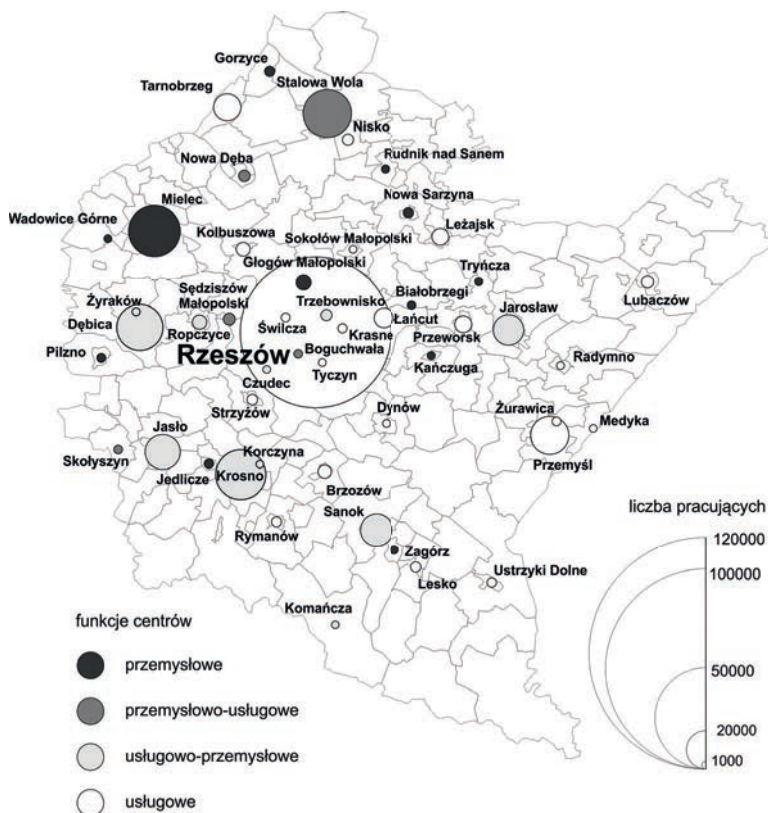
W strukturze przestrzennej województwa dominującą rolę odgrywa miasto Rzeszów, usytuowane w centralnej części województwa. Jako stolica regionu i główny ośrodek administracyjny, gospodarczy i kulturalny, skupia znaczną część potencjału społeczno-gospodarczego centrów wzrostu. Jak już wspomniano, jego udział w strukturze pracujących w centrach zwiększył się w latach 1980–2014 z 18,6% do 26,5% (tab. 3, ryc. 1). Jako najbardziej konkurencyjna jednostka w regionie, Rzeszów wytworzył wokół siebie znaczną sferę oddziaływania. Jego silna pozycja konkurencyjna uniemożliwiła powstawanie i rozwój w jego najbliższym otoczeniu innych ważnych centrów. Dlatego dopiero w pewnej dalszej odległości od niego rozwinęły się centra o relatywnie dużym potencjale społeczno-ekonomicznym, tworząc tzw. strefę zewnętrzną, okalającą regionalne centrum. Są one dość regularnie rozmieszczone na obwodzie zbliżonym do kształtu elipsy wokół Rzeszowa, w zbliżonej do siebie odległości. Dominującą rolę wśród nich odgrywają: Stalowa Wola, Mielec, Dębica, Jasło, Krosno, Sanok, Przemyśl i Jarosław.

Tab. 3. Przemiany struktury przestrzennej centrów wzrostu województwa podkarpackiego w latach 1980–2014

Strefa	Liczba centrów					
	1980	1988	1991	2000	2010	2014
centrum regionalne	1	1	1	1	1	1
strefa zewnętrzna	35	38	32	27	28	28
strefa wewnętrzna	14	17	12	14	18	12
strefa marginalna	4	4	2	3	3	3
Ogółem	54	60	47	45	50	43

Liczba pracujących w centrach						
Strefa	1980	1988	1991	2000	2010	2014
centrum regionalne	85 677	88 866	71 720	70 580	80 429	83 241
strefa zewnętrzna	320 953	332 616	258 340	208 156	210 855	190 327
strefa wewnętrzna	45 579	52 492	36 796	40 903	50 429	35 815
strefa marginalna	8 441	9 268	4 805	7 906	6 562	4 499
Ogółem	460 650	483 242	371 661	327 545	348 275	313 882
Struktura pracujących w centrach (w %)						
Strefa	1980	1988	1991	2000	2010	2014
centrum regionalne	18,6	18,4	19,3	21,5	23,1	26,5
strefa zewnętrzna	69,7	68,8	69,5	63,6	60,5	60,6
strefa wewnętrzna	9,9	10,9	9,9	12,5	14,5	11,4
strefa marginalna	1,8	1,9	1,3	2,4	1,9	1,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych województwa podkarpackiego, rzeszowskiego, tarnobrzeskiego, tarnowskiego, krośnieńskiego, przemyskiego, różne lata

Ryc. 1. Centra wzrostu społeczno-gospodarczego regionu podkarpackiego w 2014 r.

Źródło: opracowanie własne

Potencjał miast strefy zewnętrznej wykazuje tendencję spadkową. W analizowanym okresie ich liczba zmniejszyła się z 35 do 28. Udział jednostek tej strefy w potencjale społeczno-gospodarczym centrów regionu zmalał z 69,7% do 60,6%, a liczba pracujących w nich zmieniła się z 320,9 tys. do 190,3 tys. osób.

Między centrum regionalnym a strefą zewnętrzną wykształciły się mniejsze centra o znacznie słabszym potencjale społeczno-gospodarczym, tworząc tzw. strefę wewnętrzną. Na obszarze tej strefy liczba centrów zmieniała się w omawianym okresie od 14 do 12. Koncentruje się w nich znacznie mniejszy potencjał społeczno-gospodarczy. Ich udział w strukturze pracujących w centrach województwa zwiększył się nieco z 9,9% do 11,4%.

Obecność Rzeszowa oraz relatywnie silnych centrów strefy zewnętrznej, w wyniku działań konkurencyjnych, uniemożliwia wykształcanie się w strefie wewnętrznej dużych centrów. Natomiast Rzeszów oraz kluczowe centra strefy zewnętrznej wykazują silne powiązania funkcjonalne z otaczającymi je małymi jednostkami, tworząc tym samym swoją sferę oddziaływania w przestrzeni. Jej zasięg jest tym większy im silniejszy jest potencjał ekonomiczny dominującego na danym terenie centrum.

Poza strefą zewnętrzną na terenie województwa podkarpackiego rozwinęły się pojedyncze niewielkie centra strefy marginalnej. Należą do nich: Lubaczów, Ustrzyki Dolne i Komańcza. Ich udział w strukturze pracujących w centrach był znikomy i zmienił się od 1,8% do 1,4%.

Zakończenie

W przemianach społeczno-gospodarczych województwa podkarpackiego zaznacza się bardzo wyraźny proces zmierzający do systematycznego wzrostu różnicowania struktury funkcjonalnej centrów wzrostu. W latach 1980–2014 zaznaczyły się tendencje prowadzące do zwiększenia udziału procesów urbanizacji w kształtowaniu bazy ekonomicznej centrów.

Należy jednak zauważyć, że przedstawione zmiany struktury funkcjonalnej następowały w warunkach spadku ogólnego potencjału społeczno-gospodarczego. Wzrost znaczenia działań usługowych wynikał nie tylko z intensywniejszego rozwoju procesów urbanizacyjnych i związanych z nimi usługowych działań gospodarki, ale również z głębokiej recesji procesów industrializacji, którym towarzyszył spadek liczby pracujących w przemyśle.

Przy czym należy wyraźnie zaznaczyć, że mimo iż w gospodarce opartej na wiedzy udział przemysłu maleje, nie można jednak założyć, że restrukturyzacja regionów oznaczać ma zmniejszenie roli przemysłu w ich gospodarce. We współczesnym rozwoju rola przemysłu jako nośnika innowacyjności jest bardzo ważna. Przemysł pozostaje nadal kluczową dziedziną gospodarki i życia społecznego. Wpływa on na tempo i skalę rozwoju, przez to, że dostarcza do wszystkich działów gospodarki narodowej narzędzia pracy, materiały, energię, surowce i środki konsumpcji. Przemysł jest zatem podstawą postępu technicznego, technologicznego i organizacyjnego (Mikołajewicz, 2010).

Realizacja polityki rozwoju regionów powinna opierać się przede wszystkim na wzmocnieniu ich endogenicznych potencjałów. Oznacza to wspieranie kluczowych

działów i sekcji gospodarczych regionów i funkcjonujących w ich ramach przedsiębiorstw. Szanse regionów należy upatrywać w rozwoju funkcjonujących i dobrze prosperujących przedsiębiorstw, które osiągnęły już znaczne sukcesy na rynku oraz stymulowaniu powstawania nowych. W przypadku województwa podkarpackiego tradycje te w znacznym stopniu opierają się na rozwoju działów i sekcji przemysłowych.

W strukturze przestrzennej regionu podkarpackiego zauważalne są postępujące procesy koncentracji działalności gospodarczej w jego centralnym mieście Rzeszowie. Jednocześnie tracą na znaczeniu miasta tworzące strefę zewnętrzną.

Jak głoszą teorie rozwoju regionalnego, a także jak pokazuje praktyka gospodarcza, rozwój dużych miast i koncentracja potencjału w ośrodkach centralnych jest obiektywnym zjawiskiem rynkowym. Wydaje się zatem, że w celu równomiernego rozwoju regionu i przeciwdziałania powstającym zróżnicowaniom przestrzennych w poziomie rozwoju, należałoby bardziej skoncentrować się na wsparciu, poza Rzeszowem, także mniejszych miast regionu.

Literatura

- Dziewoński, K. (1971). Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. *Prace Geograficzne IG PAN*, 87.
- Fajferek, A., Ziolo, Z. (1983). Opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji województwa tarnobrzesckiego. *Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN*, 77.
- Grzeszczak, J. (1999). *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*. Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Korenik, S., Słodczyk, J. (red.). (2005). *Podstawy gospodarki przestrzennej – wybrane aspekty*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu.
- Kosiedowski, W. (2008). *Regiony Europy Środkowo-Wschodniej w procesie integracji*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kudełko, J. (2008). Rozmieszczenie i struktura funkcjonalna wiodących pod względem potencjału społeczno-gospodarczego miast Polski Południowo-Wschodniej. W: E. Kryńska (red.), *Tworzenie i realizacja polityki społeczno-ekonomicznej. Aspekty teoretyczne i praktyczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kudełko, J. (2013). Uwarunkowania i kierunki rozwoju województw Polski Wschodniej jako regionów słabo rozwiniętych. *Studia KPZK PAN*, CLI.
- Mikołajewicz, Z. (2010). Procesy deindustrializacji w województwie opolskim. *Opolskie Roczniki Ekonomiczne*, 18.
- Rocznik statystyczny województwa podkarpackiego*. (2015). Rzeszów: US.
- Sobala-Gwosdz, A. (2005). *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Winiarski, B. (2003). Konkurencyjność gospodarki jako wyzwanie dla polityki makroekonomicznej i regionalnej w Polsce w perspektywie europejskiej integracji. W: J.J. Tomidajewicz (red.), *Polityka gospodarcza w procesie akcesji Polski do Unii Europejskiej*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Zarycki, T. (2011). Polska Wschodnia w perspektywie centro-peryferyjnej. W: M. Stefański (red.), *Strategiczna problematyka rozwoju Regionu Lubelskiego*. Lublin: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie.

Notka biograficzna o autorze: zainteresowania badawcze autorki dotyczą polityki społeczno-ekonomicznej, polityki regionalnej, procesów integracji europejskiej i europejskiej polityki spójności.

Biographical note of author: her research interests are tied with socio-economic policy, regional policy, European integration processes and European cohesion policy.

Joanna Kudełko, dr hab., prof. UEK
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
kudelkoj@uek.krakow.pl